

Rajvi Utsav Bhatt's
॥ प्रोफेसर ॥
इतिहास

360°
APPROACH

LATEST
EDITION
2021

ONE STOP SOLUTION FOR ALL MAINS EXAM

अंधारण अने लुण

मुख्य
परीक्षा
भाटे

UPSC

GPSC

ACCOUNT
OFFICER

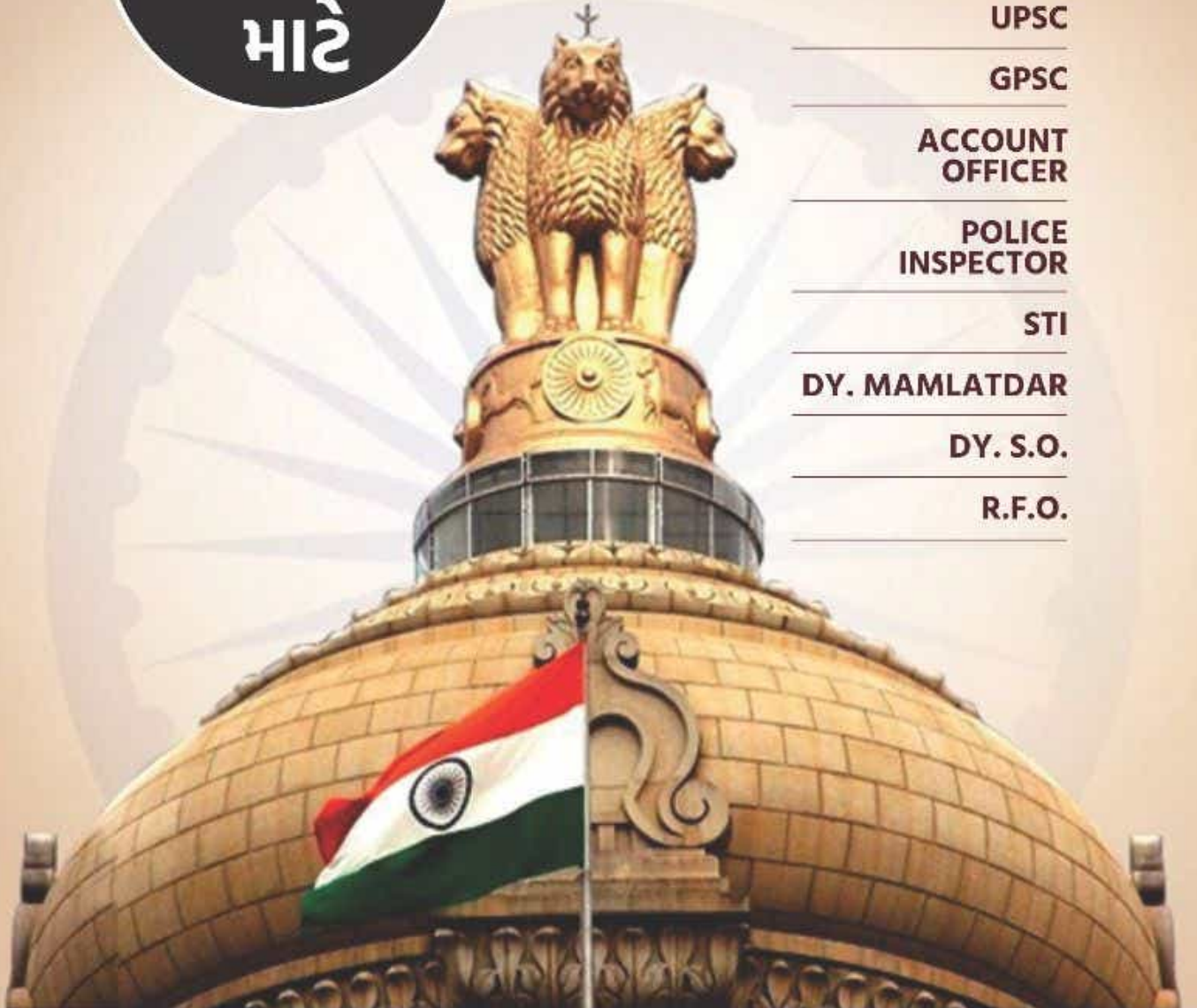
POLICE
INSPECTOR

STI

DY. MAMLATDAR

DY. S.O.

R.F.O.

अनुक्रमणिका

भाग-१ (भारतीय राज्य व्यवस्था अने अंदारण)

क्रम नं.	प्रकरण	पृष्ठ नं.
1.	भारतनुं अंदारण अने तेनी मुख्य लाक्षाधिकताओ	7
2.	भारतीय संघ तथा राज्य सरकारोना कार्यो तथा इरजे	45
3.	संघीय माणजाने संलग्न मुद्दाओ तथा पडकारो - राज्योमां राज्यपालनी भूमिका	60
4.	केन्द्र अने राज्य सरकारो वस्ये सत्तानुं विभाजन (केन्द्र यादी, राज्य यादी, सहवर्ती यादी), मुद्दाओ अने पडकारो	75
5.	७३ मां अने ७४ मां अंदारणीय सुधाराना संदर्भमां ग्रामीण अने शहरी स्थानिक शासन व्यवस्था	88
6.	अंदारणीय संस्थाओ अने तेमनी भूमिका	95
7.	संसद अने राज्य विधान गृह - माणजु, कामगीरी, कार्यसंचालन, सत्ता अने विशेषाधिकार तथा संलग्न मुद्दाओ	125
8.	भारतमां न्यायपालिका माणजु अने कार्यो, कटोकटीने लगती अगत्यनी जोगवार्यओ अने अंदारणीय सुधारओ, न्यायिक समीक्षा, जनहित याचिका	161

भाग-२ (भूगोल)

क्रम नं.	प्रकरण	पृष्ठ नं.
1.	भौतिक लाक्षाधिकताओ अने संशाधनो : गुजरात अने भारतना संदर्भमां : मुख्य भूमिस्वर्णपो आभोहवा, जमीन, नदीओ, वनस्पति. मुख्य संशाधनो : भूमि, जमीन, पडको, जनिजे, जण अने वनस्पति संशाधन	197
2.	आर्थिक प्रवृत्तियो प्राथमिक प्रवृत्तियो - भेती, पशुपालन, वन्य, मत्स्य, जाल अने जनीज; द्वितीय प्रवृत्तियो - गृहउद्योगो, विनिर्माण उद्योगो; तृतीय प्रवृत्तियो - व्यापार, वाणिज्य, परिवहन, संचार, संग्रहण, अन्य सेवाओ; चतुर्थ प्रवृत्तियो - आर्थिक प्रवृत्तिना स्थानीकरणनां परिणतो, मुद्दाओ अने समस्याओ	250
3.	सामाजिक अने वस्तीविषयक : वस्तीवितरण, घनता, वय : जति संघन, ग्रामीण-शहरी संघटन, अनुसूचित जतियो - अनुसूचित जनजति संघटन, धार्मिक, भाषाकीय, साक्षरता अने शिक्षणनी लाक्षाधिकताओ, स्थानंतर, शहरीकरण, वस्ती नीति अने समस्याओ	273
4.	विकासकीय अने पर्यावरणीय मुद्दाओ, टकाउ विकास, वैश्विकरण - प्रक्रिया, सामाजिक अने आर्थिक असरो, स्मार्ट सीटी अने उपायो. कुदरती प्रकोपो - भूकंप, भूजलन, चक्रवात, वादणनुं झटवुं (अस्ट थवुं), सुनामी, दूष्काण, पूर, आभोहवाकीय जदलाव, कार्बन उत्सर्जन, प्रदूषण प्रकोप व्यवस्थापन	290

प्राजसव

૧

ભારતનું અંધારણ અને તેની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ

પ્ર. ૧. ભારતીય અંધારણની પાંચ મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ વિશે જણાવો:

જવાબ : ભારતીય અંધારણ સામગ્રી અને ભાવના બંનેમાં અનોખું છે અને ૨૬ જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ ના રોજ અમલમાં આવ્યું. તે સમયે તેમાં ૩૯૫ અનુચ્છેદ, આઠ અનુસુચિ અને ૧,૪૫,૦૦૦ જેટલા શબ્દો હતા. વિશ્વની સૌથી લાંબી રચનાઓમાંની એક, તેમાં હાલમાં ૧૦૦ થી વધુ સુધારાઓ સાથે ૩૯૫ અનુચ્છેદ અને ૧૨ અનુસુચિઓનો સમાવેશ થાય છે.

⇒ એક ખૂબ પ્રભાવિત અંધારણ, ભારતીય અંધારણની ઘણી સુવિધાઓ વિવિધ રાષ્ટ્રોથી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સંસદીય પ્રણાલી બ્રિટનથી આવી હતી જ્યારે સંઘીય પ્રણાલી અમેરીકાના અંધારણમાંથી લેવામાં આવી હતી. ભારતના કેટલાક પ્રભાવોમાં આયર્લેન્ડ, ફ્રાંસ, ઓસ્ટ્રેલિયા અને કેનેડા સહિતના દેશોનો સમાવેશ થાય છે. ભારતનું અંધારણ નિ:શંકપણે અનન્ય છે અને તેના સમકક્ષોની તુલનામાં તેનું પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

ભારતીય અંધારણની મહત્વપૂર્ણ લાક્ષણિકતાઓ:

સંસદીય પ્રણાલી:

⇒ સંસદીય પ્રણાલી વિધાનસભા અને કારોબારી વચ્ચે સહકાર અને સંકલનના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. તેને શાસનના કેબિનેટ સ્વરૂપ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે કેન્દ્ર તેમજ રાજ્યોને લાગુ પડે છે. આવી પ્રણાલીમાં રાજ્યના વડા સામાન્ય રીતે સરકારના વડાથી અલગ હોય છે. સંઘ સંસદનું નીચલું ગૃહ લોકસભા છે, જ્યારે ઉપલુ ગૃહ રાજ્યસભા છે. રાષ્ટ્રપતિ સંઘના કારોબારીના અંધારણીય વડા હોય છે, પરંતુ તે યુનિયન મંત્રી મંડળની સલાહ હેઠળ સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે. કઠોરતા અને સાનુકૂળતાનું નક્કર મિશ્રણ, ભારતીય સંસદ અંધારણની કેટલીક જોગવાઈઓને સરળ બહુમતીથી સુધારી શકે છે. તેનાથી વિપરિત, કેટલાક સુધારાઓને પસાર કરવા માટે બંને ગૃહોમાં વિશેષ બહુમતીની જરૂર હોય છે. તથા કેટલીક જોગવાઈઓ માત્ર સંસદ દ્વારા સુધારી શકાતી નથી.

પ્રસ્તાવના:

⇒ ભારતીય અંધારણની પ્રસ્તાવનામાં આદર્શો, સિદ્ધાંતો અને તેના ઉદ્દેશો શામેલ છે. તે સામાન્ય રીતે કોઈ પ્રસ્તાવના અથવા કોઈ પુસ્તકની રજૂઆત તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે.

⇒ ભારતીય અંધારણની પ્રસ્તાવના ભારતને એક સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, ધર્મનિરપેક્ષ, લોકશાહી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તરીકે ઘોષણા કરે છે. પ્રસ્તાવનાનો બીજો ઉદ્દેશ એ છે કે તે ભારતના તમામ નાગરિકો માટે જોગવાઈઓ મૂકે છે. જે નીચે મુજબ છે:

૧. વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, વિશ્વાસ અને પૂજાની સ્વતંત્રતા માટેની જોગવાઈ.
૨. દરજ્જો અને તકની સમાનતા માટેની જોગવાઈ.
૩. સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય માટેની જોગવાઈ.
૪. બંધુત્વ એક વ્યક્તિની ગૌરવ અને રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતાની ખાતરી આપે છે.

મૂળભૂત અધિકાર અને ફરજો

- ⇒ ભારતીય બંધારણ તેના તમામ નાગરિકોને મૂળભૂત અધિકાર આપે છે અને બાંહેધરી આપે છે. શરૂઆતમાં સાત મૂળભૂત અધિકારો હતા, પરંતુ ૪૪ માં બંધારણીય સુધારો અધિનિયમ, ૧૯૭૯ પછી, સંપત્તિના અધિકારને સૂચિમાંથી કાઢી નાખવામાં આવ્યો, જેથી વર્તમાનમાં કુલ છ મૂળભૂત અધિકાર રહ્યા છે.

મૂળભૂત અધિકાર:

- ⇒ ભારતીય બંધારણના મૂળભૂત અધિકાર ૧૪ થી ૩૨ કલમો હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે. સમાનતાનો અધિકાર કાયદા સમાનતા પ્રદાન કરે છે, જ્યારે સ્વતંત્રતાનો અધિકાર વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને સંરક્ષણનું લક્ષ્ય રાખે છે. શોષણ સામેનો અધિકાર માનવના વેચાણ અને ખરીદી અને ફરજ પાડી મજૂરી પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. ધર્મના સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર અને સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક અધિકારો જેવા હક દરેક ધર્મ અથવા આસ્થાને તેમની સંસ્થાઓની સ્થાપના અને લઘુમતીઓને તેમની સંસ્કૃતિ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને જાળવવાના અધિકારની બાંહેધરી આપે છે. છેલ્લે, બંધારણીય ઉપાયનો અધિકાર કોર્ટને મૂળભૂત અધિકારોના અમલ અને રક્ષણ માટે પ્રદાન કરે છે.

મૂળભૂત ફરજો:

- ⇒ બંધારણમાં રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો ઉમેર્યા પછી, ભાગ- IV (A) ના નવા ભાગ રૂપે ૧૯૭૬ માં ૪૨ માં સુધારા પછી મૂળભૂત ફરજો અમલમાં આવી. તેમાં બંધારણનું પાલન કરવું, ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને એકતાનું રક્ષણ કરવું, આપણી સંયુક્ત સંસ્કૃતિનું મૂલ્યાંકન કરવું અને સાચવવું, જાહેર સંપત્તિનો બચાવ કરવા જેવી ફરજો શામેલ છે.

ન્યાયિક સમીક્ષા:

- ⇒ ભારતીય બંધારણમાં ન્યાયપાલિકા મહત્વનો હોદ્દો ધરાવે છે. તે સ્વતંત્ર બોડી છે. ભારતીય ન્યાયિક પ્રણાલીની ટોચ પર સુપ્રીમ કોર્ટ આવે છે. તે ભારતીય નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારનો બચાવ કરે છે અને બંધારણના રક્ષક તરીકે કાર્ય કરે છે. ભારતની ન્યાયિક વ્યવસ્થા, વંશવેલો આદેશનું પાલન કરે છે. સર્વોચ્ચ પદ પર સુપ્રીમ કોર્ટ છે, ત્યારબાદ રાજ્ય કક્ષાએ હાઈકોર્ટ અને જિલ્લા કક્ષાએ જિલ્લા અદાલત છે. સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયોને તમામ અદાલતો દ્વારા અનુસરવામાં આવશે. સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર ખાતરી કરે છે કે લોકોના હકો સુરક્ષિત છે. જો વિધાનસભા દ્વારા પસાર કરાયેલ કોઈપણ કાયદો અથવા કારોબારી દ્વારા લેવામાં આવતી કાર્યવાહી બંધારણની જોગવાઈઓ વિરુદ્ધ જાય તો સુપ્રીમ કોર્ટ તેને રદબાતલ જાહેર કરશે.

રાજ્યનીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો:

- ⇒ ભારતીય બંધારણમાં રાજ્યની નીતિનો અધ્યાય શામેલ છે. આ સિદ્ધાંતો દેશમાં સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહી જાળવવા સરકારના અમલના નિર્દેશો જેવા છે.
- ⇒ તે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે સમાન પગાર, ફરજિયાત અને મફત પ્રાથમિક શિક્ષણ, સંપત્તિનું વિતરણ, કામ કરવાનો અધિકાર, આજીવિકા માટેનું પૂરતું માધ્યમ, વૃદ્ધાવસ્થામાં જાહેર સહાય, ગામની પંચાયતોનું સંગઠન, વધુ સારસંભાળ જેવા મહત્વના ફિલોસોફીનું લક્ષણ છે. આમાંના મોટાભાગના સિદ્ધાંતો ભારતના કલ્યાણ રાજ્ય દરજ્જામાં ઉમેરો કરે છે. આ સિદ્ધાંતો કોઈ દેશના લોકશાહી શાસનમાં મૂળભૂત હોય છે.

નિષ્કર્ષ: ભારતનું બંધારણ એ લોકશાહી શક્તિના વિકેન્દ્રીકરણ અને મૂળભૂત અધિકારોની મૂર્તિ છે. ન્યાયપાલિકા તેના વાલી તરીકે કાર્ય કરે છે અને કોઈપણ ગેરરીતિ સામે લડતી વખતે દેશના લોકોનું રક્ષણ કરે છે.

- ⇒ નિર્દેશક સિદ્ધાંતો દેશના કલ્યાણમાં અને સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપે છે. જ્યારે પ્રસ્તાવનામાં બંધારણ બંધાયેલ છે તે આદર્શો, સિદ્ધાંતો અને ઉદ્દેશોને પ્રકાશિત કરે છે.

२

ભારતીય સંઘ તથા રાજ્ય સરકારોના કાર્યો તથા ફરજો

પ્ર. ૧. ભારતીય રાજકીયતા ન તો સંઘીય છે અને ન એકરૂપ. ભૂતકાળના ઉદાહરણો સાથે નિવેદનની તપાસ કરો.?

જવાબ : બંધારણમાં નીચે પ્રમાણે બતાવેલ એક સંઘની તમામ પાયાની સુવિધાઓ શામેલ છે

કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારો - ઢિ ન્યાયની સ્થાપના:

કાયદાકીય, વહીવટી અને નાણાકીય શક્તિઓને સરકારના બે સ્તરોમાં વહેંચવામાં આવે છે. તમામ ધારાકીય શક્તિને ત્રણ યાદીમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે - સંઘ સૂચિ, રાજ્ય સૂચિ અને સંયુક્ત સૂચિ. બેંકિંગ, રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા, ચલણ, સંરક્ષણ, રેલ્વે, પોસ્ટ અને ટેલિગ્રાફ, વિદેશી બાબતો, નાગરિકત્વ, વગેરે જેવા રાષ્ટ્રીય મહત્વના વિષયો સંઘની સૂચિમાં મૂકવામાં આવતા, સંઘની સંસદને આપવામાં આવ્યા છે. પોલીસ, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, કૃષિ, કાયદો અને વ્યવસ્થા, આરોગ્ય અને મનોરંજન જેવા પ્રાંતીય અને પ્રાદેશિક મહત્વના વિષય રાજ્ય સૂચિનો એક ભાગ હોવાથી રાજ્યોને આપવામાં આવ્યા છે. દુર્લભ અને વિશેષ સંબોગોમાં, સંસદ રાજ્ય સૂચિમાંના વિષય અંગે કાયદો ઘડી શકે છે. સંયુક્ત સૂચિમાં સામાજિક આર્થિક આયોજન, લગ્ન અને છૂટાછેડા, દત્તક લેવું, ઉત્તરાધિકાર, જંગલો, સંપત્તિનું સ્થાનાંતરણ, નિવારક અટકાયત, શિક્ષણ, નાગરિક અને ગુનાહિત કાયદો વગેરે જેવા સામાન્ય હિતના વિષયો છે. જેમાં કેન્દ્રીય સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભાને સમાન શક્તિ પ્રાપ્ત છે. જે કે, જે કોઈ સંઘ કાયદો અને રાજ્યના કાયદા વચ્ચે વિરોધાભાસ હોય, તો સંઘીય સર્વોચ્ચતાના સિદ્ધાંત અનુસાર, સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કાયદો રાજ્યના કાયદા ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવશે. સરકારના દરેક સ્તરને તેના પોતાના આવકના સ્ત્રોત પૂરા પાડવામાં આવે છે

લેખિત બંધારણની સર્વોચ્ચતા:

કઠોર બંધારણ:

સંઘીય એકમો વચ્ચે વિવાદોનું સમાધાન કરવા માટે સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર. અનુચ્છેદ ૧૨૪ હેઠળ સુપ્રીમ કોર્ટ. ફેડરલ બાબતોમાં વિશિષ્ટ અને મૂળ અધિકારક્ષેત્ર છે.

ભારતીય સંવિધાનમાં સંઘીકરણની ઉપરોક્ત સૂચિબદ્ધ આવશ્યક સુવિધાઓ જેવા મળે છે ત્યારે પણ, ત્યાં એક મજબૂત એકતંત્રિય ઝુકાવ છે. ઉદાહરણ તરીકે, રાજ્યો અમેરીકાની જેમ 'અવિનાશી' નથી. કેન્દ્રીય સંસદ માત્ર રાજ્યના ક્ષેત્ર અને સીમાઓને બદલી શકે છે. રાજ્યને નાબૂદ પણ કરી શકે છે. સંસદ પાસે અવશિષ્ટ સત્તાઓ છે. કેન્દ્ર સરકારની કટોકટીની શક્તિઓ (અનુ. ૩૫૨ અને ૩૫૬) પણ દેશને એકરૂપ વ્યવસ્થામાં ફેરવી શકે છે.

૧૯૯૨ થી, પંચાયતીરાજ અને નગરપાલિકા સંસ્થાઓને લગતા અનુક્રમે ૭૩ માં અને ૭૪ માં સુધારણા અધિનિયમની રચના સાથે, ભારતીય બંધારણે સંઘીય પ્રણાલીમાં વધુ એક સ્તર ઉમેર્યો છે. જે કે, પંચાયતોના નાણાંની સત્તા હજી પણ રાજ્ય સરકારોના વિવેકબુદ્ધિ પર આધારીત છે.

3

સંઘીય માળખાને સંલગ્ન મુદ્દાઓ તથા પક્કારો- રાજ્યોમાં રાજ્યપાલની ભૂમિકા

પ્ર. ૧. ૧૯૭૫ માં જાહેર કરાયેલી કટોકટીને ભારતના લોકશાહી રાજકીય ઇતિહાસનો કાળો અધ્યાય માનવામાં આવે છે. જો કે, તે એક યુવાન રાષ્ટ્ર માટે આંચકાના ઉપચાર તરીકે સેવા આપી હતી અને લોકશાહીને મજબૂત બનાવવામાં ઘણા બંધારણીય પગલાં અને ન્યાયિક ઘોષણાઓની શ્રેણી માટે માર્ગ મોકળો કર્યો હતો. ટિપ્પણી કરો.

જવાબ : કટોકટીની જાહેરાત ઇન્દિરા ગાંધી સરકારે ૧૯૭૫ માં કરી હતી અને તે ૨૧ મહિના સુધી ચાલી હતી. રાષ્ટ્રીય સુરક્ષાની ધમકી અને ખરાબ આર્થિક સ્થિતિની ઘોષણાના કારણે તરીકે ટાંકવામાં આવી હતી. તેને કાળા અધ્યાય તરીકે ધ્યાનમાં લેતા, એક પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર કુઓમી કપૂરે નોંધ્યું હતું કે, "ઇમરજન્સી દરમિયાન ઇન્દિરા ગાંધીની જેલની સંખ્યા ૧૯૪૨ ના ભારત છોડો દરમિયાન જેલમાં બંધ કુલ સંખ્યાને વટાવી ગઈ હતી."

કટોકટીની ઘોષણાના કારણો:

આર્થિક મુદ્દાઓ:

- ⇒ બાંગ્લાદેશની મુક્તિને ભારતના સમર્થનને કારણે ભારતના વિદેશી વિનિમય ભંડાર પર ગંભીર પ્રતિક્રિયા પેદા થઈ હતી.
- ⇒ ૧૯૭૨ અને ૧૯૭૩ માં સતત ચોમાસાની નિષ્ફળતાના કારણે ભારતના અનાજની ઉપલબ્ધતા અને ભાવમાં વધારો થયો.
- ⇒ મોટા પાયે બેરોજગારી અને આર્થિક મંદીના પગલે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં ઔદ્યોગિક અશાંતિ અને હડતાલ ફેલાઈ હતી જે મે ૧૯૭૪ માં ઓલ ઇન્ડિયા રેલ્વે હડતાલ પર પહોંચી હતી.

ન્યાયપાલિકા સાથે એક્ઝિક્યુટિવ તકરાર:

ઇન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વ હેઠળની કેન્દ્ર સરકારે સંસદમાં બંધારણમાં સુધારો કર્યો હતો કે, તે રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને અસર કરતી વખતે મૂળભૂત અધિકારોનો અસર કરી શકે છે. પરંતુ, પાછળથી, કેશવાનંદ ભારતી કેસમાં, એપેક્સ કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો કે બંધારણની કેટલીક મૂળભૂત સુવિધાઓ છે, જે સુધારી શકાતી નથી.

એસસીના ચુકાદાથી ગુસ્સે ભરાયેલા, કેન્દ્ર સરકારે એસસીમાં વરિષ્ઠ મોટાભાગના ન્યાયાધીશોની મુખ્ય ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક કરવાની લાંબા ગાળાની પૂર્વધારણા બદલી.

અલ્લાબાદ હાઇકોર્ટે, સમાજવાદી નેતા રાજ નારાયણની લોકસભામાં જીતની માન્યતા અંગેની અરજીની સુનાવણી કરતી વખતે, તેમના પક્ષમાં ચુકાદો આપ્યો અને તેમની જીતને બાબુ પર રાખી દીધી અને સત્તાના દુરુપયોગના આધારે તેમની ચૂંટણીને અયોગ્ય ઠેરવી દીધી.

જેપી આંદોલન:

૧૯૭૪ માં ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓએ અનાજ, રાંધણ તેલ અને અન્ય જરૂરી ચીજવસ્તુઓના ભાવમાં વધારો સામે ભારે વિરોધ નોંધાવ્યો હતો, બાદમાં રાજકીય પક્ષો પણ જોડાયા હતા.

ગુજરાત વિદ્યાર્થીઓના આંદોલન દ્વારા કરવામાં આવેલા પ્રયત્ન અને સફળતાથી પ્રેરણને, સમાન આંદોલન બિહારમાં વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા માર્ચ ૧૯૭૪ માં શરૂ કરાયું હતું.

જે.પી. નારાયણે ઈન્દિરા ગાંધીના સત્તાધિકારી વ્યક્તિત્વથી લોકશાહીનો ખચાવ કરવા, અપાર ભ્રષ્ટાચાર સામે "સંપૂર્ણ ક્રાંતિ" માટે ઠાકલ કરી હતી.

ભારતના લોકશાહી ઇતિહાસમાં બ્લેક ચેપ્ટર:

- ⇒ કેન્દ્ર સરકારે તેની કટોકટી સત્તાઓનો દુરુપયોગ કર્યો અને નાગરિકો, વિરોધી પક્ષો અને પ્રેસના લોકશાહી હકો પર રોક લગાવી.
- ⇒ અખબારના મકાનોની વીજળી ખોરવી નાખવામાં આવી, વિરોધી પક્ષોના નેતાઓની ઘરપકડ કરવામાં આવી.
- ⇒ સરકારે "પ્રેસ સેન્સરશીપ" દ્વારા પ્રેસની સ્વતંત્રતા પર કાપ મૂક્યો હતો અને તેને પ્રકાશિત કરતા પહેલા તેની મંજૂરી મેળવવી ફરજિયાત બનાવી હતી.
- ⇒ વિરોધ પ્રદર્શન, હડતાલ અને જાહેર આંદોલન કરવાની મંજૂરી નહોતી.
- ⇒ સરકારે નિવારક અટકાયતની જોગવાઈનો દુરુપયોગ કર્યો, વિરોધી પક્ષોના રાજકીય કાર્યકરોની ઘરપકડ કરી.
- ⇒ કટોકટી દરમિયાન ત્રાસ અને કસ્ટોડિયલ મૃત્યુ થયા, ગરીબ લોકોનું મનસ્વી રીતે સ્થળાંતર, વસ્તીને નિયંત્રણમાં રાખવા માટે ફરજિયાત વંધીકરણ લાદવામાં આવ્યું.
- ⇒ સત્તાનો દુરુપયોગ સમગ્ર રાષ્ટ્ર માટે એક જાગૃતા તરીકે આવ્યો અને પરિણામે સત્તાના દુરુપયોગ સામે સલામતી રાખવા બંધારણમાં સુધારો (૪૪ માં બંધારણ સુધારણા) લેવામાં આવ્યા:
- ⇒ કટોકટીની ઘોષણા માટેનું મેદાન: રાષ્ટ્રીય કટોકટીના સંદર્ભમાં 'આંતરિક ખલેલ' શબ્દને 'સશસ્ત્ર બળવા' દ્વારા બદલવામાં આવ્યો હતો.
- ⇒ રાષ્ટ્રપતિને ફક્ત મંત્રીમંડળની લેખિત ભલામણ પર રાષ્ટ્રીય કટોકટી જાહેર કરવા રાષ્ટ્રપતિ બનાવ્યા.
- ⇒ રાષ્ટ્રપતિને ફરી એક વાર મોકલવા માટે સત્તા આપી, પુનર્વિચાર માટે કેબિનેટની સલાહ.
- ⇒ જો કે અનુચ્છેદ ૨૦ અને ૨૧ દ્વારા ખાતરી આપવામાં આવતા મૂળભૂત અધિકાર કટોકટી દરમિયાન પણ સ્થગિત કરી શકાતા નથી.
- ⇒ સંસદ અને રાજ્યના ધારાસભ્યોની કાર્યવાહીના સાચા અહેવાલોના અખબારમાં પ્રકાશિતને બંધારણીય સુરક્ષા આપી છે.
- ⇒ વળી, તે સર્વોચ્ચ અદાલતનો નિર્ણય હતો જેણે સમર્થન આપ્યું હતું કે સરકાર કોઈ પણ વ્યક્તિની ઘરપકડ કરી શકે છે અથવા કટોકટી હેઠળ આત્યંતિક પગલા લઈ શકે છે, તે કાયદેસર છે અને રાહત મળતી નથી. જો કે, ન્યાયતંત્રે તેને પાઠ આપ્યો અને પરિણામે લોકશાહીને સમર્થન આપવા માટે અનેક નિર્ણયો પસાર કર્યા.
- ⇒ ત્યારબાદ સુપ્રીમ કોર્ટે બંધારણના ઘડવૈયાઓ દ્વારા જે વિચારણા કરવામાં આવી હતી તેનાથી વધુ સારી રીતે ખ્યાલ અને અનુચ્છેદ ૨૧ ની અરજીને વિસ્તૃત કરી છે
- ⇒ સુપ્રીમ કોર્ટે રામ દેવ ચૌહાણ કેસમાં મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરનાર એડીએમ જબલપુર ચુકાદા અંગે પોતાનો મત વ્યક્ત કર્યો હતો.
- ⇒ સુપ્રીમ કોર્ટે બેઝિક સ્ટ્રક્ચરની કલ્પનાને મજબૂત બનાવી હતી જે મીનર્વા મિલો જેવા કેસોમાં પુનરાવર્તન કરવામાં આવી હતી.

⇒ પછીના ચુકાદાઓમાં ન્યાયતંત્ર દ્વારા ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતાને ટકાવી રાખવા ન્યાયાધીશોની નિમણૂક માટે કોલેજિયમ સિસ્ટમનો વિકાસ થયો.

નિષ્કર્ષ: ૧૯૭૫ ની કટોકટીને ભારતના લોકશાહી ઇતિહાસમાં સૌથી ઘાટા તબક્કા તરીકે જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેણે કટોકટીની પરિસ્થિતિમાં સરકારને સોંપેલી સંપૂર્ણ સત્તાની પણ યાદ અપાવી. કોંગ્રેસના પરાજયથી એ સ્પષ્ટ થયું કે ભારતમાં લોકશાહી ભાવિનો અંતિમ નિર્ણય કરનારા નાગરિકો જ છે. લોકશાહીમાં લોકોની વિશ્વાસને પુનર્સ્થાપિત કરવા માટે ભારતીય લોકશાહી સુયોજનને પૂર્ણ કરવામાં પણ મદદ કરી.

॥પ્રાજસ્વ॥

૪

કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો વચ્ચે સત્તાનું વિભાજન (કેન્દ્ર યાદી, રાજ્ય યાદી, સહવર્તી યાદી) મુદ્દાઓ અને પક્કારો

પ્ર. ૧. કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે નાણાકીય ફેરબદલ કરવાની હાલની પદ્ધતિ શું છે? શું રાજ્યો પાસે તેમની પોતાની નાણાકીય વ્યવસ્થા કરવા માટે પૂરતી સ્વાયત્તા છે? ચર્ચા કરો.

જવાબ : ભારતમાં નાણાકીય સંઘીયતાએ સંખ્યાબંધ આવશ્યક અને મૂળભૂત સામાજિક-આર્થિક સેવાઓ પ્રદાન કરવા માટે સ્પર્ધાત્મક માંગણીઓ સંતોષવી પડશે. સર્વોચ્ચ ઉદ્દેશ્ય તરીકે, નાણાકીય સંઘીયતા રાષ્ટ્રીય અને પેટા-રાષ્ટ્રીય સરકારોને એવી રીતે કાર્યરત કરવામાં સક્ષમ બનાવવાની અપેક્ષા રાખે છે કે જે સંસાધનોના ઉપયોગમાં કાર્યક્ષમતા તરફ દોરી જાય - માત્ર સરકારના વિવિધ સ્તરો દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવતી સેવાઓની ગુણવત્તાની દ્રષ્ટિએ નહીં. પરંતુ તે પર્યાવરણ બનાવવાની બાબતમાં પણ જેમાં તમામ આર્થિક એજન્ટો સ્ત્રોતોનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરે છે.

કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે નાણાકીય ફેરબદલની હાલની પદ્ધતિ:

⇒ બંધારણના ભાગ XII માં અનુચ્છેદ ૨૬૮ થી ૨૯૩ માં કેન્દ્ર-રાજ્ય નાણાકીય સંબંધો છે. આ ઉપરાંત, સમાન વિષય સાથે સંબંધિત અન્ય જોગવાઈઓ છે.

કર આપવાની સત્તાની ફાળવણી: સંસદની સંઘ યાદીમાં જણાવેલ વિષયો પર વેરો વસૂલવાની વિશિષ્ટ શક્તિ છે. રાજ્યની ધારાસભામાં રાજ્યની સૂચિમાં નોંધાયેલા વિષયો પર કર વસૂલવાની વિશિષ્ટ સત્તા છે. સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભા બંને એકસાથે સૂચિમાં જણાવેલ વિષયો પર ટેક્સ લગાવી શકે છે. કરવેરાની અવશેષ શક્તિ (એટલે કે, ત્રણ યાદીમાંથી કોઈ પણ એક સૂચિમાં ન ગણાય તેવા કર લાદવાની સત્તા સંસદમાં છે) આ જોગવાઈ હેઠળ સંસદે ગિફ્ટ ટેક્સ, સંપત્તિ વેરો અને ખર્ચ કર લાદ્યો છે.

કરવેરાની આવકનું વિતરણ: સંઘના કરના કુલ શેરના ૪૨% હિસ્સો રાજ્યોમાં જશે. આ ૧૪ માં નાણાપંચની ભલામણો અનુસાર છે. નાણાં પંચને સંઘ અને રાજ્યો (સામાન્ય રીતે ઉભા વિચલન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે) વચ્ચે સંઘના કરની ચોખ્ખી રકમના વિતરણની ભલામણ કરવી જરૂરી છે; અને આવી ઉપાર્જનના સંબંધિત શેરના રાજ્યો વચ્ચે ફાળવણી (સામાન્ય રીતે આડી વિચલન તરીકે ઓળખાય છે). જીએસટી કાર્યવાહી સીજીએસટી. એક્ટ અને એસજીએસટી. એક્ટ મુજબ વહેંચવામાં આવે છે. બંધારણ પણ વેરો વસૂલવાની અને વસૂલાત કરવાની શક્તિ અને તેથી વસૂલવામાં આવતા અને વસૂલવામાં આવતા ટેક્સની યોગ્ય રકમની શક્તિ વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, આવકવેરો કેન્દ્ર દ્વારા વસૂલવામાં આવે છે અને એકત્રિત કરવામાં આવે છે પરંતુ તેની આવક કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવે છે.

કરવેરાની આવકનું વિતરણ: કેન્દ્ર નીચે મુજબની પ્રાક્ષીઓ કેન્દ્રની કરવેરા સિવાયની આવકના મુખ્ય સ્ત્રોત બનાવે છે: (૧) પોસ્ટ્સ અને ટેલિગ્રાફ્સ; (૨) રેલ્વે; (૩) બેંકિંગ; (૪) પ્રસારણ (૫) સિક્કા અને ચલણ; (૬) કેન્દ્રિય જાહેર ક્ષેત્રના સાહસો; અને (૭) એસ્કેટ અને લેપ્સ. રાજ્યોના કરવેરાની આવકના મુખ્ય સ્ત્રોત નીચે આપેલમાંથી પ્રાક્ષિકરણો બનાવે છે: (૧) સિંચાઈ; (૨) જંગલો; (૩) મત્સ્યોદ્યોગ; (૪) રાજ્ય જાહેર ક્ષેત્રના એન્ટરપ્રાઇઝ; અને (૫) એસ્કેટ અને વિરામ.

રાજ્યોને અનુદાન સહાય: કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે કરની વહેંચણી ઉપરાંત બંધારણમાં કેન્દ્રિય સંસાધનોથી રાજ્યોને અનુદાન સહાયની જોગવાઈ છે. સહાય માટેના બે પ્રકારો છે, જેમ કે વૈધાનિક અનુદાન અને વિવેકપૂર્ણ અનુદાન:

વૈધાનિક અનુદાન: અનુચ્છેદ ૨૭૫ સંસદને એવા રાજ્યોને અનુદાન આપવા માટે સમર્થ બનાવે છે કે જેને દરેક રાજ્યોને નહીં પરંતુ આર્થિક સહાયની જરૂર હોય. ઉપરાંત, જુદા જુદા રાજ્યો માટે વિવિધ રકમ નક્કી કરવામાં આવી શકે છે. આ રકમ દર વર્ષે ભારતના કોન્સોલિડેટેડ ફંડ પર લેવામાં આવે છે. આ સામાન્ય જોગવાઈ ઉપરાંત, રાજ્યમાં અનુસૂચિત જનજાતિના કલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અથવા આસામ રાજ્ય સહિતના રાજ્યમાં અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટનું સ્તર વધારવા માટે બંધારણમાં ચોક્કસ અનુદાનની જોગવાઈ છે. નાણા આયોગની ભલામણ પર કલમ ૨૭૫ (સામાન્ય અને વિશિષ્ટ બંને) હેઠળ વૈધાનિક અનુદાન રાજ્યોને આપવામાં આવે છે.

વિવેકાત્મક અનુદાન: કલમ ૨૮૨ કેન્દ્ર અને રાજ્યો બંનેને કોઈપણ જાહેર હેતુ માટે કોઈ અનુદાન આપવા સમર્થ બનાવે છે, પછી ભલે તે તેમની સંબંધિત કાયદાકીય યોગ્યતામાં ન હોય. આ જોગવાઈ હેઠળ કેન્દ્ર રાજ્યોને અનુદાન આપે છે.

અન્ય અનુદાન: બંધારણમાં ત્રીજા પ્રકારની અનુદાન સહાય પણ પૂરી પાડવામાં આવી હતી, પરંતુ અસ્થાયી સમયગાળા માટે. આ રકમ ભારતના કોન્સોલિડેટેડ ફંડ પર વસૂલવામાં આવી હતી અને નાણાં પંચની ભલામણ પર રાજ્યોમાં કરવામાં આવી હતી.

- ⇒ શું રાજ્યો તેમના પોતાના નાણાં એકત્ર કરવા માટે સ્વાયત્ત છે?
- ⇒ ભારતના બંધારણએ રાજ્યોને તેમના નાણાં એકઠા કરવા માટે સશક્ત બનાવ્યા છે.
- ⇒ રાજ્યની યાદીમાં જણાવેલ વિષયો પર વેરો વસૂલવાની વિશિષ્ટ સત્તા છે.
- ⇒ કેન્દ્ર અને રાજ્યો બંને સંયુક્ત સૂચિમાં નોંધાયેલા વિષયો પર ટેક્સ લગાવી શકે છે.
- ⇒ બિન કરવેરા આવકના સંગ્રહમાં રાજ્યોની સ્વાયત્તા છે.
- ⇒ જો કે, એવા દાખલાઓ છે કે રાજ્યોની સ્વાયત્તાને તેમના પોતાના નાણાકીય પ્રવૃત્તિઓ માટે કાપ મૂકવામાં આવે છે.
- ⇒ નાણાં આયોગની ભલામણો અનુસાર વેરાની ચોખ્ખી આવકમાં રાજ્યોને તેમનો હિસ્સો મળશે.
- ⇒ બંધારણ સંસદને એવા રાજ્યોને કાયદાકીય અનુદાન આપવાની સત્તા આપે છે કે જેને આર્થિક સહાયની જરૂર હોય.
- ⇒ રાજ્યોએ, અણધાર્યા આફતોના કિસ્સામાં ભંડોળ માટે અથવા વિવિધ યોજનાઓ ચલાવવા માટે કેન્દ્ર તરફ ધ્યાન આપવું પડશે.

રાષ્ટ્રીય કટોકટીની ઘોષણા (કલમ ૩૫૨ હેઠળ) કાર્યરત છે, ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચેના મહેસૂલના બંધારણીય વિતરણમાં ફેરફાર કરી શકે છે. આનો અર્થ એ છે કે રાષ્ટ્રપતિ કેન્દ્રમાંથી રાજ્યોમાં નાણાંના (કર વહેંચણી અને અનુદાન સહાય બંને) સ્થાનાંતરણમાં ઘટાડો અથવા રદ કરી શકે છે.

જ્યારે નાણાકીય કટોકટીની ઘોષણા (અનુચ્છેદ ૩૬૦ હેઠળ) કાર્યરત છે, ત્યારે કેન્દ્ર નાણાકીય બાબતોમાં રાજ્યોને દિશા આપી શકે છે.

નિષ્કર્ષ : બંધારણમાં નાણા આયોગની ભારતમાં નાણાકીય સંઘીયતાનું સંતુલન ચક્ર તરીકે કલ્પના કરવામાં આવી છે. અનુદાનના નવા માળખાથી રાજ્યની ચોક્કસ વિકાસ ખાધને ઘટાડવા રાજ્યોમાં સંસાધન પ્રવાહમાં સ્થિરતાની ખાતરી કરવી જોઈએ.

૫

૭૩માં અને ૭૪માં બંધારણીય સુધારાના સંદર્ભમાં ગ્રામીણ અને શહેરી સ્થાનિક શાસન વ્યવસ્થા

પ્ર. ૧. ભારતમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યના પડકારોની તપાસ કરો. સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓને મજબૂત બનાવવામાં નાણાકીય વિચલન શું ભૂમિકા ભજવી શકે છે? વિશ્લેષણ કરો.

જવાબ : સ્થાનિક સ્વ-સરકાર રાજ્યના સ્તરની નીચેના સરકારી અધિકારક્ષેત્રોનો સંદર્ભ આપે છે. ૭૩માં અને ૭૪માં બંધારણીય સુધારાઓ સ્થાનિક સ્વરાજ્યને માન્યતા અને રક્ષણ આપે છે.

ભારતમાં સ્થાનિક સ્વ-શાસન સામે પડકાર:

⇒ વહીવટી સમસ્યાઓ: અમલદારો અને ગૌણ અધિકારીઓ વચ્ચે સંકલનનો અભાવ.

પૈસા અને કાર્યોનું અવેજાનિક વિતરણ: આ ગ્રાસ રુટ સમસ્યાઓ તેમના મહત્વના જ્ઞાનના અભાવને કારણે છે.

પ્રાદેશિકત્વ: પ્રદેશ, ધર્મ અને જાતિના નામે સ્થાનિકોમાં સંકલનનો અભાવ.

નાણાકીય અછત: નાણાં અને ભંડોળના અભાવને કારણે વિકાસના કામોને અસર થાય છે.

અતિશય રાજ્ય નિયંત્રણ: આ ભ્રષ્ટાચાર અને તરફેણ તરફ દોરી જાય છે.

નબળા કર્મચારીઓ: શાસન પ્રત્યે શિથિલ વલણ.

સંસ્થાઓને મજબૂત બનાવવામાં આર્થિક વિચલનની ભૂમિકા:

લાભાર્થીઓના અંતિમ સ્તરે પહોંચવું: વધુ ભંડોળના કારણે, લાભાર્થીઓ સુધી પહોંચવાની સંભાવના વધુ અને સમયસર થાય છે.

મૂળના સ્તરે ઔપચારિકકરણ: રાજકીય પ્રક્રિયાની રચનાની દિશામાં સુધારણા જે સંસ્થાના નીચા સ્તરે નિર્ણય લેવાની સત્તા સૂચિત કરે છે.

પ્રાદેશિક વિશિષ્ટ વિકાસ: વધુ વિકેન્દ્રિયકરણ, વધુ વિશિષ્ટ વિકાસની ખાતરી આપવામાં આવે છે.

વૃદ્ધિ અને આયોજન: લક્ષ્ય તરીકે વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને અવકાશી આયોજન કરવા સંસ્થાઓ પ્રાપ્ત કરેલા ભંડોળ પ્રમાણે સંસાધનોનું સંચાલન અને સંરક્ષણ કરી શકે છે.

વધુ જવાબદારી: સામાજિક ઓડિટમાં પારદર્શિતા અને જવાબદારી વધે છે. આ લોકશાહીને મજબૂત બનાવે છે.

વિશિષ્ટ લક્ષ્યો: ટકાવ અને લાંબા ગાળાના લાભો માટેના કાર્યક્રમોના અમલીકરણ માટે સ્થાનિક સમર્થન અને જાહેર સહકારને એકત્રિત કરી શકે છે.

ભંડોળ માટેના ઉકેલો:

⇒ રાજ્ય નાણાંપંચ, ટેક્સ બેઝ અને મજબૂત બનાવવી અને સ્થાનિક સંસ્થાઓને વધુ સત્તા આપવી.

⇒ રાજ્યોએ રાજ્ય નાણાં પંચના આધારે પંચાયતની આવક મજબૂત બનાવવાની જરૂર છે.

નિષ્કર્ષ : ટેક્સ વિકેન્દ્રિકરણની પ્રક્રિયા અને ફર વહેંચવાના સિદ્ધાંત સહિત સમાજના લોકો માટે સર્વોચ્ચ મહત્વ છે. રાજ્ય નાણાં આયોગ સ્થાનિક સ્વરાજ્યને નાણાં પૂરા પાડવામાં મુખ્ય મહત્વ ધરાવે છે.

૬

બંધારણીય સંસ્થાઓ અને તેમની ભૂમિકા

પ્ર. ૪. અસરગ્રસ્ત જૂથોના ભેદભાવ અને શોષણના વાસ્તવિક મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં લેવા અનુસૂચિત જાતિ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ (NCSC) અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટેનું રાષ્ટ્રીય આયોગ (NCST) કેટલું અસરકારક છે? વિવેચક મૂલ્યાંકન કરો.

જવાબ : અનુસૂચિત જાતિ માટે રાષ્ટ્રીય કમિશન (NCSC) અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટેના રાષ્ટ્રીય કમિશન (NCST) ની રચના ભારતીય બંધારણની કલમ 33૮-A અને 33૮-B હેઠળ બંધારણમાં ૮૯ મો સુધારો અધિનિયમ, ૨૦૦૩ દ્વારા કરવામાં આવી છે.

NCSC/NCSTની કામગીરી:

- ⇒ બંધારણ હેઠળ અથવા અન્ય કાયદાઓ હેઠળ અથવા સરકાર અંતર્ગત એસસી / એસટી માટે પૂરા પાડવામાં આવેલ સલામતી સંબંધિત બાબતોની તપાસ અને દેખરેખ રાખવા.
- ⇒ એસસી/એસટીના અધિકાર અને સલામતી સંબંધિત સંબંધિત ફરિયાદોની પૂછપરછ કરવા.
- ⇒ અનુ.જાતિ / જનજાતિના સામાજિક-આર્થિક વિકાસને લગતી આયોજન પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવા અને સલાહ આપવા અને યુનિયન અને કોઈપણ રાજ્ય હેઠળ તેમના વિકાસની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરવા.
- ⇒ રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ રજૂ કરવા માટે, વાર્ષિક અને આવા અન્ય સમયે જ્યારે કમિશન યોગ્ય લાગશે ત્યારે, તે સલામતી રક્ષકોના કામ અંગે અહેવાલ આપે છે.

NCSC/NCST નું મૂલ્યાંકન:

- ⇒ NCSC/NCST નીચેના કાર્ય દ્વારા તેના આદેશ હાંસલ કરવામાં સફળ રહ્યું છે.
- ⇒ સેવાઓ મુખ્યત્વે બઢતી, ભેદભાવ અને વિવિધ ગણતરીઓ પર પજવણી, ખાતાકીય પૂછપરછોનું સંચાલન, સ્થાનાંતરણો વગેરે સંબંધિત છે.
- ⇒ દલિતો પરના અત્યાચારને લગતી વિવિધ કાયદાકીય જોગવાઈઓ અમલીકરણ પર NCSC દેખરેખ રાખે છે. વર્ષોથી આયોગે અત્યાચારની ફરિયાદો અંગે સ્થળ પર ઘણી પૂછપરછ હાથ ધરી છે.
- ⇒ આ સમુદાયોના કર્મચારીઓની ફરિયાદોના ઝડપી અને અસરકારક નિરાકરણ માટે તમામ કેન્દ્રીય મંત્રાલયો અને જાહેર ક્ષેત્રના સાહસોમાં સંપર્ક અધિકારી અને વિશેષ એસસી અને એસટી સેલની વ્યવસ્થાને સંસ્થાપિત કરવામાં બંને કમિશન પણ સફળ થયા છે.
- ⇒ બંને આયોગો અનુસૂચિત જાતિના સાક્ષરતા અને શૈક્ષણિક વિકાસના સ્તરો પર નજર રાખે છે અને સ્ત્રી સાક્ષરતા દરમાં વિશેષ રસ લીધો છે.
- ⇒ આર્થિક મોરચે, તેઓએ જમીનની ટોચમર્યાદા અને વિવિધ રાજ્ય સરકારો દ્વારા સરપ્લસ જમીનના પુનઃવિતરણની ભલામણ કરી છે, વિવિધ ભાડુઆતી સુધારાઓ અને આદિજાતિની જમીનના વિક્ષેપને રોકવા માટેના અનેક પગલા સૂચવ્યા છે.
- ⇒ સાક્ષરતાનું અંતર છેલ્લા દાયકામાં નોંધપાત્ર રીતે ઘટ્યું છે. એસસી/એસટી મહિલાઓએ ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે સૌથી ઝડપી પ્રગતિ કરી છે. બિન-એસસી / એસટી સમુદાયમાં ૧૦% અને ૫% ની સરખામણીએ અનુ.જાતિ / જનજાતિની પુરુષોની સાક્ષરતા દર અનુક્રમે ૯% અને ૧૪% જેટલો વધ્યો છે.

- ⇒ કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારની સેવાઓમાં એસસી અને એસટી સભ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ નિર્ધારિત ટકાવારી કરતા વધુ છે અને કેન્દ્ર સરકારના પ્રધાન દ્વારા પ્રશ્નાત્મક સમય દરમિયાન આપવામાં આવેલા જવાબ મુજબ છેલ્લા ૨ દાયકામાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે.
- ⇒ TISS અહેવાલ મુજબ ઘરો અને અન્ય પાયાની સુવિધાઓવાળી એસસી / એસટી વસ્તીમાં લગભગ ૩૦% નો વધારો થયો છે.
- ⇒ આઈએમઆર, એમએમઆર વગેરે સહિતના આરોગ્ય સૂચકાંકોમાં સુધારો થયો છે અને ભારતના રજિસ્ટ્રાર જનરલ, નમૂના નોંધણી સિસ્ટમના અહેવાલમાં ૫% થી વધુનો ઘટાડો જોવા મળ્યો છે.
- ⇒ ઉપરોક્ત સુધારાઓ, જોકે વિવિધ સરકારોના કાર્યક્રમો દ્વારા સામૂહિક રીતે અનુભવાયા છે, NCSC અને NCST એ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી છે. જો કે, સમુદાયોના વાસ્તવિક મુદ્દાઓ પર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી.
- ⇒ આરટીઆઈ એક્ટ હેઠળ પ્રાપ્ત માહિતી મુજબ, NCSC દ્વારા પ્રાપ્ત લગભગ ૧૬૦૦૦ ફરિયાદોમાંથી ૬૦૦૦ જેટલી ફરિયાદો જાહેર સ્થળોએ અત્યાચાર સાથે સંબંધિત હતી અને ૪૦૦૦ ફરિયાદો 'સેવા અત્યાચાર' સંબંધિત હતી. આગળ, ૨૨,૦૦૦ થી વધુ ફરિયાદોના નિકાલ બાકી છે.
- ⇒ એસસી / એસટી હેઠળના અત્યાચાર અટકાવવાના કાયદા હેઠળ નોંધાયેલા કેસની સંખ્યામાં NCRB ના આંકડામાં વધારો જોવા મળી રહ્યો છે જે બતાવે છે કે ભેદભાવ અને અત્યાચાર માત્ર વધી રહ્યા છે.
- ⇒ ગુજરાતના ઊનામાં દલિત લિંગિંગ જેવી ઘટનાઓ; હરિયાણામાં જ્ઞાતિને લગતી સન્માન હત્યા બતાવે છે કે કમિશન સમાજમાં વર્તનમાં ફેરફાર લાવવા માટે બિનઅસરકારક રહ્યું છે.
- ⇒ રોહિથ વેમુલાનો કિસ્સો પ્રતિબિંબિત કરે છે કે ભેદભાવ ફક્ત સમાજમાં પછાતપણું, નિરક્ષરતા, જાગૃતિને લીધે જ નથી પરંતુ સર્વશક્તિમાન છે અને શ્રેષ્ઠ યુનિવર્સિટીઓ અને કાર્યસ્થળમાં શ્રેષ્ઠ રીતે વર્તે છે. આને રોકવામાં કમિશન બિનઅસરકારક રહ્યું છે.
- ⇒ એસસી / એસટી અધિનિયમની જોગવાઈઓ ઘટાડવા અંગેના એસસી નિર્ણય એ દર્શાવ્યું કે એસસી / એસટીના મુદ્દાને પણ સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા અતિશયોક્તિજનક માનવામાં આવે છે.
- ⇒ વિકાસના નામે આદિવાસીઓને હાંકી કાઢવામાં રોકવામાં NCST લાચાર અને બિનઅસરકારક હતું જેના કારણે તેઓ તેમના મૂળભૂત માનવ અધિકારથી વંચિત રહ્યા છે. દા.ત. દસ મિલિયનથી વધુ વનવાસી લોકોને હાંકી કાઢવાના સુપ્રીમ કોર્ટના આદેશ વન અધિકાર કાયદાની ભાવના વિરુદ્ધ છે અને કમિશન કંઈ કરી શક્યું નથી.
- ⇒ કમિશન ઓડિશાના ડોંગરીયા કોર્ટ સમુદાયના આદિવાસી હકોની રક્ષા કરવામાં સમર્થ ન હતું, જેમણે વેદાંત વિકાસ પ્રોજેક્ટ પર હાંકી કાઢવાનો સામનો કર્યો હતો અને તેનો વિરોધ નોંધાવ્યો હતો.
- ⇒ પ્રાકૃતિક સંસાધનો ઉપરના આદિવાસીઓના અધિકારોને વર્ષોથી સંરક્ષિત જંગલો વિભાવનાઓ દ્વારા ઘટાડવામાં આવ્યા છે, અને પંચને તે સુરક્ષિત કરવામાં અભાવ રહ્યો છે.
- ⇒ આદિજાતિની સંસ્કૃતિ અને ઓળખ ઘટી રહી છે. પીપલ્સના ભાષાવિજ્ઞાનિક સર્વે ઓફ ઇન્ડિયાના અહેવાલ મુજબ, ૨૫૦ જેટલી આદિજાતિ ભાષાઓ ગાયબ થઈ ગઈ છે.

આમ બનવા પાછળના કારણો:

- ⇒ તપાસ હાથ ધરવામાં અને ચુકાદા આપવામાં વિલંબ થાય છે. વળી, એવી કલ્પના છે કે આયોગ મોટાભાગના કેસો પર સરકારની સ્થિતિની પુષ્ટિ કરે છે.
- ⇒ દલિતો પર અત્યાચાર અને હિંસાની ઘટનાઓ ઘટાડવા અથવા અસ્પૃશ્યતાના સતત હાલાકીને

અસરકારક રીતે લડવામાં કમિશનની અસમર્થતા તેની તરફે મોટી નિષ્ફળતા છે.

- ⇒ કમિશન કાર્યવાહીને સુવ્યવસ્થિત કરવા, આરક્ષણો લાગુ કરવાના સૂચનોમાં સક્રિય છે પરંતુ મૂળભૂત સુધારા લાવવામાં નિષ્ફળ રહ્યું છે.
- ⇒ મજબૂત અનુવર્તી પદ્ધતિઓ વિના, કમિશનના નિર્ણયો ફક્ત ભલામણકારી હોવાને કારણે મોટે ભાગે અવગણવામાં આવે છે. વાર્ષિક અહેવાલો ઘણીવાર રાષ્ટ્રપતિને સુપરત કર્યા પછી બે કે તેથી વધુ વર્ષો પછી રજૂ કરવામાં આવે છે. આગળ, તેઓની વારંવાર ચર્ચા કરવામાં આવતી નથી અને તેથી તે કાગળ પર જ રહે છે.

નિષ્કર્ષ : આમ, સમજદાર પરિવર્તન લાવવા અને વાસ્તવિક મુદ્દાઓને વધુ અસરકારક રીતે નિવારણ માટે તેમને વધુ શક્તિ આપતી સંસ્થાઓમાં સુધારણા કરવાની જરૂર છે. સત્તા મુજબ ગુનાહિત તપાસ, ઇંડ કરવાની સત્તા, કમિશન રિપોર્ટ્સની ચર્ચા માટે નિશ્ચિત સમયગાળો, સુમો મોટો સત્તાઓ વગેરે જેવા સુધારાઓની જરૂર છે.

પ્રાજવસ્તુ

9

સંસદ અને રાજ્ય વિધાન ગૃહ - માળખુ કામગીરી કાર્યસંચાલન મતા અને વિશેષાધિકાર તથા સંલગ્ન મુદ્દાઓ

પ્ર. ૨. યોગ્ય ઉદાહરણોની મદદથી સંસદમાં વિવિધ સમિતિઓની પ્રણાલીનું ચિત્રણ કરો:

જવાબ : સંસદ તેની પ્રત્યક્ષ આવતા તમામ મુદ્દાઓને અસરકારક રીતે કરવા માટે એક વિશાળ સંસ્થા છે.

તમામ કાયદાકીય પગલાં અને અન્ય બાબતોની વિગતવાર ચકાસણી કરવા માટે તેની પાસે પૂરતો સમય કે જરૂરી કુશળતા નથી. તેથી, ઘણી સમિતિઓ છે જે સંસદના જટિલ કાર્યોમાં મદદ કરે છે.

ભારતના બંધારણમાં, સમિતિઓનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ બંધારણમાં તેમની રચના, કાર્યકાળ, કાર્યો, વગેરે સંબંધિત કોઈ વિશેષ જોગવાઈઓ આપવામાં આવી નથી.

આ તમામ બાબતો બે ગૃહોના નિયમો દ્વારા કરવામાં આવે છે.

સંસદીય સમિતિ એટલે એવી સમિતિ કે જે:

૧. ગૃહ દ્વારા નિયુક્ત અથવા ચૂંટાયેલા અથવા સ્પીકર / ચેરમેન દ્વારા નિયુક્ત.
૨. અધ્યક્ષ / ચેરમેનના માર્ગદર્શન હેઠળ કામ કરે છે.
૩. તેનો અહેવાલ ગૃહમાં અથવા અધ્યક્ષ / ચેરમેનને રજૂ કરે છે.
૪. લોકસભા / રાજ્યસભા દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ સચિવાલય હોય.

નિમણૂકની રીત:

- ⇒ લગભગ તમામ સ્થાયી સમિતિઓના સભ્યો સંસદ (સંબંધિત ગૃહ) દ્વારા દર વર્ષે તેના સભ્યોમાંથી એકલ ટ્રાન્સફર યોગ્ય મત દ્વારા પ્રમાણસર રજૂઆતના સિદ્ધાંત અનુસાર ચૂંટાય છે. આમ, તમામ પક્ષોને તેમાં યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ મળે છે.
- ⇒ સમિતિના સભ્ય તરીકે મંત્રીની પસંદગી કરી શકાતી નથી.
- ⇒ અધ્યક્ષ દ્વારા સમિતિના અધ્યક્ષની નિમણૂક તેના સભ્યોમાંથી થાય છે.

વર્ગીકરણ:

- ⇒ સંસદીય સમિતિઓ બે પ્રકારની હોય છે. સ્થાયી સમિતિઓ (કાયમી; દર વર્ષે અથવા સમયાંતરે રચિત) અને એડહોક સમિતિઓ (કામચલાઉ; તેમને સોંપાયેલ કાર્ય પૂર્ણ થતાં અસ્તિત્વમાં રહેતી નથી).

બહેર હિસાબ સમિતિ:

- ⇒ તે સ્થાયી સમિતિનું ઉદાહરણ છે, જેમાં હાલમાં ૨૨ સભ્યો (લોકસભાના ૧૫ અને રાજ્યસભાના ૭) સભ્યો છે.
- ⇒ સમિતિનું કાર્ય ભારતના નિયંત્રક અને ઓડિટર જનરલ ના વાર્ષિક ઓડિટ અહેવાલોની તપાસ કરવાનું છે.

- ⇒ સમિતિ જાહેર ખર્ચના માત્ર તકનીકી ગેરરીતિઓ શોધવા માટેના કાનૂની અને ઔપચારિક દ્રષ્ટિકોણથી જ નહીં, પણ ખોટ, ભ્રષ્ટાચાર, ઉડાઉપણું, અસમર્થતા અને નકારાત્મકતાના કેસો બહાર લાવવા માટે અર્થવ્યવસ્થા, સમજદારી, ડહાપણ અને સમૃદ્ધિના દૃષ્ટિકોણથી પણ જાહેર ખર્ચની તપાસ કરે છે.

અંદાજ સમિતિ:

- ⇒ તે પણ સ્થાયી સમિતિનું ઉદાહરણ છે.
- ⇒ બધા ત્રીસ સભ્યો ફક્ત લોકસભાના છે. રાજ્યસભાની આ સમિતિમાં કોઈ સ્થાન નથી.
- ⇒ સમિતિનું કાર્ય બજેટમાં સમાવિષ્ટ અંદાજોની તપાસ કરવાનું અને જાહેર ખર્ચમાં 'અર્થવ્યવસ્થા' સૂચવવાનું છે.

જાહેર હસ્તકની સમિતિ:

- ⇒ તે સ્થાયી સમિતિ છે; ૨૨ સભ્યોની (લોકસભાના ૧૫ અને રાજ્યસભાના ૭) બનેલા છે.
- ⇒ સમિતિનું કાર્ય અહેવાલો, હિસાબો અને જાહેર ઉપક્રમોના અન્ય તમામ બાબતોની તપાસ કરવાનું છે.
- ⇒ આ સિવાય, ઘણી વિભાગીય સ્થાયી સમિતિઓ છે (જેમ કે મંજૂરી અંગેની સમિતિ, રેલવે પરની સમિતિ, વગેરે) અને પૂછપરછ માટે સમિતિઓ (જેમ કે પિટિશન પરની સમિતિ, નૈતિક સમિતિ, વગેરે).

નિષ્કર્ષ : સંસદીય સમિતિઓમાં તમામ પક્ષોને પ્રતિનિધિત્વ મળે છે. સંસદીય સમિતિની રચનાની પ્રક્રિયા અને તેના કાર્યો આને વધુ લોકશાહી બનાવે છે.

પ્રાજસ્વ ॥

૮

ભારતમાં ન્યાયપાલિકા - માળખું અને કાર્યો ક્વેક્ટેને લગતી અગત્યની જોગવાઈઓ અને બંધારણીય સુધારાઓ ન્યાયિક સમીક્ષા જનાહિત યાચિકા

પ્ર. ૨. ૧૯૯૨ ઇન્ડીરા સહાની ચુકાદાની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ જણાવો. તે ભારતમાં અનુગામી આરક્ષણ નીતિને કેવી રીતે આકાર આપે છે? પરીક્ષણ કરો.

જવાબ : ૧૯૯૦ ના દાયકાની શરૂઆતમાં, કેન્દ્ર સરકારે અન્ય પછાત વર્ગોના અનામત માટેની મંડલ કમિશનની ભલામણનો અમલ કર્યો. તેનાથી સમાજના વિવિધ વર્ગમાં અંદાઘૂંધી ઊભી થઈ. પરિણામે, પીઆઈએલ દાખલ કરવામાં આવી હતી અને તેનું પરિણામ “ઇન્ડીરા સહાની કેસ” નામના સૌથી મહત્વપૂર્ણ ચુકાદામાં આવ્યું હતું. દેશના હાલના અનામત માળખામાં મંડલ કેસ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

ઇન્ડીરા સહાની ચુકાદાની મુખ્ય લાક્ષણિકતા:

- ⇒ તે સામાજિક અને આર્થિક રીતે પછાત વર્ગને એક વર્ગ તરીકે માન્યતા આપે છે અને ૨૭ ટકા આરક્ષણની માન્યતાને માન્યતા આપે છે.
- ⇒ આ ચુકાદા દ્વારા ‘ક્રીમી લેયર’ ની કલ્પનાએ વેગ મેળવ્યો. જેમણે તેમની સામાજિક પછાતપણાને વટાવી દીધી હોય તેવા ઓબીસી સભ્યોને અનામતમાંથી બાકાત રાખવાના હતા.
- ⇒ તેણે આરક્ષણો પર ૫૦% ની મર્યાદા નક્કી કરી અને જોયું કે પછાત વર્ગોની વ્યાપ્યા માટે આર્થિક, સામાજિક અને શૈક્ષણિક માપદંડ જરૂરી છે.
- ⇒ પછાત વર્ગો (જેમાં ઓબીસી અને એસસી અને એસટીઓ શામેલ છે) નું આરક્ષણ પ્રારંભિક નિમણૂકો સુધી મર્યાદિત હોવું જોઈએ અને બદલીમાં વધારો ન કરવો જોઈએ.

આરક્ષણ નીતિને આકારમાં અનુગામી વિકાસ:

- ⇒ સુપ્રીમ કોર્ટના ચુકાદાને નકારી કાઢવા માટે, સંસદે ૭૭, ૮૧, ૮૨ અને ૮૫ માં બંધારણીય સુધારાથી કાયદાઓ લાગુ કરી, અને બદલીઓમાં અનામત માટેની જોગવાઈઓ દાખલ કરી અને આગળનો ક્વોટા હાથ ધર્યો (એક વર્ષમાં ખાલી જગ્યાઓ ભરવામાં ન આવે તો).
- ⇒ આ સુધારાઓની બંધારણીયતાનો ન્યાય કરવા માટે કેસ દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. જેમાં સૌથી પ્રખ્યાત નાગરાજ ૨૦૦૬ નો ચુકાદો છે. આ કેસમાં કોર્ટે ચારેય સુધારાની માન્યતાને માન્ય રાખી હતી અને વધારાની જોગવાઈઓ માટે જોગવાઈ કરી હતી.
- ⇒ આ કેસમાં કોર્ટે એસસી/એસટીને ક્રીમી લેયર શરત લાગુ કરવા જણાવ્યું હતું, રાજ્યોને તેઓને અમુક સમુદાય માટે અનામત આપવા માંગતા હોય તો તેઓને માત્રાત્મક ડેટા પ્રદાન કરવા જણાવ્યું હતું.
- ⇒ તાજેતરમાં જનધિલ સિંહ કેસમાં અદાલતને નાગરાજ ચુકાદા પર પુનર્વિચારણા કરવા વિનંતી કરવામાં આવી હતી.
- ⇒ સુનિશ્ચિત સમુદાયોમાં ક્રીમી લેયર કન્સેપ્ટની અરજીને અદાલતે બંધ કરી ન હતી અને એસસી અને એસટી માટે પ્રમોશનમાં આરક્ષણ આપતા પહેલા જથ્થાબંધ ડેટાની આવશ્યકતાને અમાન્ય કરી દીધી હતી.

આગળ રસ્તો:

- ⇒ ઈન્દીરા સહાનીએ ભારતમાં આરક્ષણના નવા યુગની શરૂઆત કરી. પરંતુ સામાજિક ઉત્થાનનું વાસ્તવિક કાર્ય હજી અધૂરું છે.
- ⇒ એવા દાખલા છે કે જ્યાં ડોક્ટરને માર મારવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે ઉચ્ચ જાતિના દર્દી તેની દ્વારા સારવાર લેવા માંગતા નથી, અથવા ઉચ્ચ વર્ગની યુવતી સાથે લગ્ન કરવા બદલ કોઈની હત્યા કરવામાં આવી હતી.
- ⇒ તેથી, એસસી/એસટીમાં ક્ષીમી લેયર લાગુ કરવાથી અનામતના મૂળ ઉદ્દેશ્યની પ્રાપ્તિ થશે નહીં, એટલે કે સદીઓથી જુલમ થયેલા સમુદાયોને ઉત્થાન અપાય.

પ્રાજવ

૧

ભૌતિક લાક્ષણિકતાઓ અને સંશાધનો : ગુજરાત અને ભારતના સંદર્ભમાં : મુખ્ય ભૂમિસ્વરૂપો આબોહવા , જમીન , નદીઓ , વનસ્પતિ . મુખ્ય સંશાધનો : ભૂમિ , જમીન , ખડકો , ખનિજો , જળ અને વનસ્પતિ સંશાધન

પ્ર. પ. સ્થાનિક પવનોના ઉદ્ભવવાની પ્રક્રિયા સમજાવો. ભારતમાં આવા સ્થાનિક પવનોની સ્થાનિક વાતાવરણ ઉપરની અસરો જણાવો.

જવાબ : નાના વિસ્તારમાં ટૂંકા સમય માટે વહેતા પવનોને સ્થાનિક પવન કહે છે. તેઓ ક્ષોભઆવરણના નીચેના સ્તર સુધી જ સીમિત હોય છે.

- તેને બે પ્રકારે વહેંચી શકાય છે: (૧)નિશ્ચિત સમયાંતરે વહેતા સ્થાનિક પવન અને (૨)અનિશ્ચિત પવન. જમીનની લહેરો અને દરિયાઈ લહેર એ નિશ્ચિત સમયાંતરે જોવા મળતા સ્થાનિક પવનો છે. જ્યારે, કેટલાક સ્થાનિક ગરમ અને ઠંડા પવનો અનિશ્ચિત હોય છે.

સ્થાનિક પવનોની ઉદ્ભવવાની પ્રક્રિયા:

- સપાટી પરના વિસ્તારો અસપ્રમાણ રીતે ગરમ થવાથી.
- દાબ માનાંકનું (Pressure Gradient) નિર્માણ થવું અર્થાત ઉચ્ચ દબાણ અને નીચા દબાણના અલગ-અલગ વિસ્તારો હોવા.
- ઉચ્ચ દબાણ ધરાવતા વિસ્તારમાંથી નીચા દબાણ ધરાવતાં વિસ્તાર તરફ પવનની ગતિ

દબાણનો તફાવત એ પવનની ગતિ માટેનું મુખ્ય બળ છે. અસપ્રમાણમાં વિસ્તારોના ગરમ થવાથી દબાણનો તફાવત જોવાં મળે છે. ગરમ હવા ઓછી ઘટ્ટ હોય છે અને તેનું દબાણ ઠંડી હવા કરતાં ઓછું હોય છે. ગરમ હવા અને ઠંડી હવા વચ્ચેનો દબાણનો આ તફાવત દબાણમાં માનાંક બળ (Pressure Gradient Force) ઉત્પન્ન કરે છે અને પરિણામે પવનો વધુ દબાણ ધરાવતા કેન્દ્રથી ઓછા દબાણ ધરાવતા કેન્દ્ર તરફ ગતિ કરે છે.

સ્થાનિક પવનોની સ્થાનિક વાતાવરણ પરની અસરો:

A. ભારતમાં પર્વત અને ખીણ વિસ્તાર:

ખીણનો પવન જ્યારે પર્વતની ટોચ પર પહોંચે છે, ત્યારે વાદળ નું નિર્માણ થતાં વરસાદ આપે છે. આથી, આ પવન દિવસે વરસાદ આપે છે. જ્યારે, કેટાબેટીક પવન અથવા પર્વતની લહેર, જે પર્વતની ટોચ પરથી ખીણના તળિયા સુધી વહે છે, તે રાત્રિના સમયે બરફ (frost)નું નિર્માણ કરે છે. આ સમયે ખીણની ઉપરના વિસ્તારો બરફથી મુક્ત હોય છે. આ બરફ, ખીણની સપાટી પર રહેલા પાક અને ફળનો નાશ કરી શકે છે.

B. ભારતમાં તટીય વિસ્તારો:

જમીન અને દરિયાના પાણીનું અલગ-અલગ પ્રકારે ગરમ થવાથી દરિયાઈ લહેર અને જમીનની લહેરનું નિર્માણ થાય છે. દરિયાઈ લહેર દિવસના સમયે સક્રિય હોય છે, આથી આ સમયે દરિયા પરથી ઠંડી હવા જમીન તરફ વહે છે, અને સ્થાનિક તાપમાનને મધ્યમ બનાવે છે. આનાથી ઉલટી અસર રાત્રે જોવા મળે છે. આમ દરિયાઈ લહેરનું કાર્ય આસપાસના વિસ્તારનું તાપમાન અનુકૂળ પ્રમાણમાં બાળવવાનું છે.

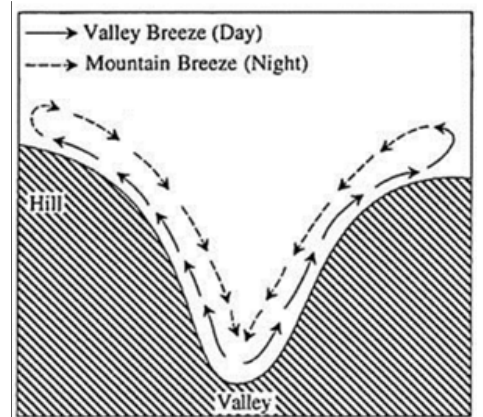

Fig.: Mountain and valley breezes.

C. ઉત્તરના મેદાનો:

ઉત્તરના મેદાનોમાં લૂ (LOO) જોવા મળે છે. તે એક ગરમ અને સૂકો પવન છે. તે વાતાવરણની કપરી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે. કારણ કે, આ સમયે આ વિસ્તારમાં ભેજનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે અને તાપમાન વધુ હોય છે. વધુ તાપમાન હોવાના કારણે અહીં ઘાતક હીટ સ્ટ્રોકની ઘટનાઓ જોવા મળે છે. ઉપરાંત લૂ વનસ્પતિને સુકવવાનું કાર્ય કરે છે. આમ, તેનામાં એક Drying Effect રહેલી છે. પરિણામે મે અને જૂન મહિનાની વચ્ચે પાકને નુકસાન થવાની શક્યતાઓ રહેલી છે.

D. કાલબૈશાખી (Norwester):

પશ્ચિમ બંગાળ, આસામ, બાંગ્લાદેશ અને બિહાર-ઓડિશાના કેટલાક ભાગોમાં જોવા મળતો તે એક સુકો પવન છે. આ પવન પૂર્વ તરફ ગતિ કરે છે અને ભારે વરસાદ માટે જવાબદાર છે. આ વરસાદ કોઈ વખત વાવાઝોડા સાથે સંકળાયેલો હોય છે. આ વરસાદના કારણે આસામમાં ચાની ખેતી, પશ્ચિમ બંગાળમાં ચોખા અને શણની ખેતીને મદદ મળે છે. આસામમાં આ વાવાઝોડાને બારડોલોઈ ચિલ્લા કહે છે. ઉપરાંત આ પ્રકારની પરિસ્થિતિના કારણે તાપમાન અચાનક ઘટી જાય છે જેથી, ગરમીના દિવસોમાં લોકોને રાહત મળે છે.

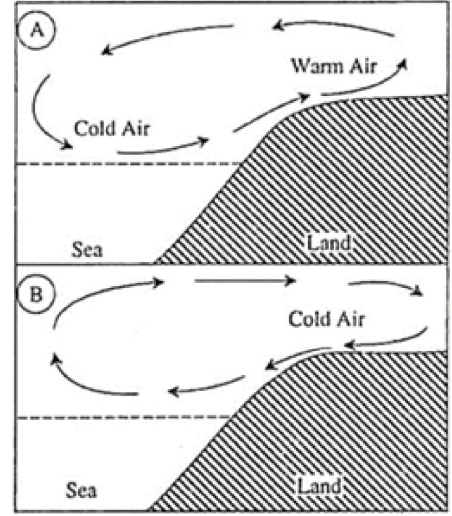

Fig.: A = Sea breeze, B = land breeze.

E. મેંગોશાવર:

આ પ્રકારના પવન મુખ્યત્વે દક્ષિણ ભારતમાં કેરળના કિનારાની આસપાસ જોવા મળે છે. કોઈ વખત આ પવનો દ્વારા થતા વરસાદને એપ્રિલ રેઈન અથવા તો સમર શાવર પણ કહે છે. આ વરસાદના કારણે કેરળ, કર્ણાટક અને તામિલનાડુના કેટલાક ભાગમાં તાપમાનમાં રાહત જોવા મળે છે. ઉપરાંત આ વરસાદ અહીં કેરીના પાક માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

F. ચેરી બ્લોસમ અથવા કોફી શાવર:

આ સ્થાનિક પવન કર્ણાટકના આંતરિક ભાગોમાં ગરમ ઋતુ દરમિયાન જોવા મળે છે. આ પવનના કારણે થતો વરસાદ સામાન્ય રીતે વાવાઝોડા સાથે થાય છે અને સાંજના સમયે જોવા મળે છે. પરિણામે તાપમાનમાં ઘટાડો થાય છે. કોઈ વખત આ વરસાદ ખેડૂતો માટે અત્યંત નુકસાનકારક બને છે. કેમ કે, ભયંકર વાવાઝોડાના કારણે પાકને નુકસાન થાય છે તથા લોકો પણ મૃત્યુ પામે છે. આમ છતાં, આ પ્રકારના વરસાદથી કેટલાક બાગાયતી પાકો જેવા કે ચા અને કોફીના વાવેતરમાં મદદ મળે છે.

- આમ, સ્થાનિક પવનો ખેત-આબોહવાકીય વિસ્તારના (Agro-Climatic Zones) વિકાસમાં મહત્વનું પરિબલ છે. પરિણામે ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રે વિવિધતા જોવા મળે છે. જો કે, સ્થાનિક પવનની અસર ટૂંકા સમય માટે અને નાના વિસ્તાર પૂરતી મર્યાદિત હોય છે, છતાં તે તે વિસ્તારના મેક્રો ક્લાઇમેટ નક્કી કરવા માટે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

૨

આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિઓ - ખેતી, પશુપાલન, વન્ય, મત્સ્ય, ખાણ અને ખનીજ; દ્વિતીય પ્રવૃત્તિઓ - ગૃહઉદ્યોગો, વિનિર્માણ ઉદ્યોગો; તૃતીય પ્રવૃત્તિઓ - વ્યાપાર, વાણિજ્ય, પરિવહન, સંચાર, સંગ્રહણ, અન્ય સેવાઓ ; ચતુર્થ પ્રવૃત્તિઓ - આર્થિક પ્રવૃત્તિના સ્થાનીકરણનાં પરિબલો, મુદ્દાઓ અને સમસ્યાઓ

પ્ર. ૧. પશ્ચિમ બંગાળમાં જૂટ મિલોની ઉંચા કેન્દ્રીકરણ પાછળનાં કારણોને પ્રકાશિત કરો. ભારતના જુટ ઉદ્યોગ સાથે જે સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે તેનો પણ હિસાબ આપો.

જવાબ : જુટ ઉદ્યોગ એ પૂર્વી ક્ષેત્રમાં ખાસ કરીને પશ્ચિમ બંગાળના મોટા ઉદ્યોગોમાંનો એક છે. દેશમાં જુટના ઉત્પાદનમાં રાજ્યનો હિસ્સો ૮૦ ટકા જેટલો છે અને તેની વસ્તીનો ૨૫ ટકા હિસ્સો જૂટ મિલોમાં રોજગારી મેળવે છે.

પશ્ચિમ બંગાળમાં જૂટ મિલોમાં વધુ પ્રમાણમાં કેન્દ્રીકરણના કારણો

- જમીન: પૂર્વી બંગાળની કાંપવાળી પરિસ્થિતિ જુટ વાવેતર માટે આદર્શ વાતાવરણ આપે છે. આમ, કાચા જુટની પ્રાપ્યતા જુટ ટેક્સટાઇલનું ઉત્પાદન રાજ્યમાં સૌથી પ્રખ્યાત ઉદ્યોગ બનાવે છે.
- પરિવહન: રેલ્વે, માર્ગ પરિવહન અને જળમાર્ગોના સારા નેટવર્ક દ્વારા સસ્તું સસ્તું જળ પરિવહન કાચા માલ, તૈયાર ઉત્પાદનો અને મિલોમાં મિલ ઉપકરણોની અવરજવરને સરળ બનાવે છે.
- પાણીની ઉપલબ્ધતા: ઉદ્યોગને જુટ પર પ્રક્રિયા કરવા માટે મોટા પ્રમાણમાં પાણીની જરૂર પડે છે, જે હુગલી નદી દ્વારા આપવામાં આવે છે.
- સસ્તી મજૂરી: જૂટ ઉદ્યોગ મજૂર સઘન છે. બિહાર અને ઓડિશાના પ્રદેશ અને તેની સાથેના વિસ્તારોમાં મજૂર પુષ્કળ પ્રમાણમાં હાજર છે.
- ઉર્જા: લોખંડ અને કોલસો જે જુટ ફેક્ટરીઓ સ્થાપિત કરવા અને ચલાવવા માટે જરૂરી છે તે રાણીગંજની નજીકની ખાણોમાંથી પણ ઉપલબ્ધ છે.
- ભૌગોલિક સ્થાન: બાંગ્લાદેશ જૂટનો બીજો મોટો ઉત્પાદક છે. બંગાળની જૂટ મિલોને બાંગ્લાદેશથી વિપુલ પ્રમાણમાં સ્થાનિક અને આયાત કરવામાં આવે છે.
- બજાર: કોલકાતા એક વિશાળ શહેરી કેન્દ્ર તરીકે, પાટ માલના નિકાસ માટે બેંકિંગ, વીમા અને બંદર સુવિધાઓ પ્રદાન કરે છે.

ઉંચી સંભાવના હોવા છતાં, ભારતમાં જુટ ઉદ્યોગ સાથે અનેક મુદ્દાઓ સંકળાયેલ છે:

- મિલો અને કાચા જૂટનું વિભાજન: ભાગલા પૂર્વે, બંગાળને વિશ્વના અડધા જુટનું ઉત્પાદન કરતું હતું.
- ભાગલા પછી, પૂર્વ બંગાળ (હવે બાંગ્લાદેશ)માં કાચા જૂટ ઉત્પાદકો અને પશ્ચિમ બંગાળના ઉત્પાદકો બે દેશોમાં જોવા મળ્યા.
- આર્થિક મંદી: ૧૯૭૦ ના દાયકાથી, પશ્ચિમ બંગાળના ધીમા આર્થિક ઘટાડાને કારણે ઓદ્યોગિક એકમો બંધ થયા અને નોકરીઓમાં ઘટાડો થયો.
- માંગ ઓછી થઈ: સિન્થેટિક રેસાથી જુટ ઉદ્યોગ અસર પામ્યો છે અને તેની નફાકારકતા ઓછી થઈ છે

- જાગરૂકતા: જૂટ કાપડની વિશેષતાઓ વિશે ગ્રાહકોમાં ઓછી જાગૃતિ પણ તેને લોકપ્રિય બનાવવા માટે એક અવરોધ છે.
- પ્રાપ્યતા: સારી ગુણવત્તાવાળા કાચા જુટની ઉપલબ્ધતા એ બીજી સમસ્યા છે. મિલ માલિકોને નીચી ગુણવત્તા મળે છે અને પડોશી રાજ્યો અને દેશોના સસ્તા જૂટ પણ ઉપલબ્ધ છે.
- તકનીકીનો અભાવ: આધુનિકીકરણનો અભાવ અને બદલાતા બજાર સાથે વિકસિત થવાની ઉદ્યોગની નિષ્ફળતા અને ગ્રાહકોની માંગ અન્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ છે.

⇒ ઉપરોક્ત ઓળખાયેલા મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં લેવા સરકાર આ ક્ષેત્રને પુનર્જીવિત કરવા માટે અનેક પહેલ કરી છે. પ્રથમ રાષ્ટ્રીય જુટ પોલિસી, ૨૦૦૫ નો હેતુ એ છે કે જૂટ ઉત્પાદનોના ઉત્પાદન અને નિકાસમાં અગ્રણી વૈશ્વિક સ્થાયી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા અને ટકાવી રાખવા. આ હેતુને આગળ વધારવા માટે રાષ્ટ્રીય જૂટ બોર્ડ અને રાષ્ટ્રીય જૂટ મિશનને મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. ૨૦૨૨ સુધીમાં સિંગલ યુઝ પ્લાસ્ટિકને નાબૂદ કરવાની ભારતની યોજના, સુવર્ણ ફાઇબરને જૂટને એક તક આપશે.

પ્રાજવ

3

સામાજિક અને વસ્તીવિષયક : વસ્તીવિતરણ, ઘનતા, વય : જાતિ સંઘન, ગ્રામીણ- શહેરી સંઘટન, અનુભૂચિત જાતિઓ - અનુભૂચિત જનજાતિ સંઘટન, ધાર્મિક, ભાષાકીય, સાક્ષરતા અને શિક્ષણની લાક્ષણિકતાઓ, સ્થળાંતર, શહેરીકરણ, વસ્તી નીતિ અને સમસ્યાઓ.

પ્ર. ૧. “ભારતમાં શહેરી વિસ્તૃતીકરણ કોઈ દેશ કે વિશ્વ એ ન જોયું હોય તેવી ઝડપે થશે.” ભારતમાં શહેરીકરણના પડકારો તથા સરકાર આ બાબતે ક્યાં પગલાં લઈ શકે તે જણાવો.

જવાબ : ૨૦૧૧ની વસતી ગણતરી મુજબ, ભારતમાં ૩૧% લોકો શહેરી વિસ્તારોમાં રહે છે. ભારતની શહેરી વસતી ૨૦૧૪માં ૪૧૦ મિલિયનથી વધીને ૨૦૫૦ સુધીમાં ૮૧૪ મિલિયન થશે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના અનુમાન મુજબ, ભારત એવા ૩ દેશોમાંથી એક હશે કે જે ૨૦૫૦ સુધીમાં મહત્તમ શહેરી વિકાસ કરશે. અન્ય ૨ દેશોમાં, ચીન અને નાઇજેરિયા હશે. મેક્સિકો મુજબ, ૨૦૩૦ સુધીમાં ૧ મિલિયનથી વધુ વસતી ધરાવતાં શહેરોની સંખ્યા ૪૨ માંથી વધીને ૬૮ થશે.

શહેરીકરણના પડકારો:

- નીતિ પડકારો: વારંવાર જોવાં મળતું, ખરાબ ચોમાસા દરમિયાન શહેરો તરફનું તથા સારા વરસાદ દરમિયાન ગ્રામ્ય વિસ્તારો તરફનું સ્થાનતર નીતિ નિર્માતાઓ માટે સ્થિર નીતિના નિર્માણમાં બાધારૂપ છે.
- ગણતરી આધારિત પડકારો: વિશ્વ બેંકની Agglomeration Index મુજબ, ૨૦૧૦માં ભારતમાં ૫૫.૩% લોકો શહેરોમાં રહેતા હતા, જ્યારે ભારતીય આંકડાઓ મુજબ આ પ્રમાણ માત્ર ૩૧% જેટલું હતું. આમ, ભારતમાં છુપાયેલું શહેરીકરણ (hidden urbanization) જોવાં મળે છે.
- ફંડીંગના પડકારો: સરકારી આંકડાઓ મુજબ, ભારતીય શહેરોને આવનારા ૨૦ વર્ષોમાં ૧.૨ ટ્રિલિયન ડોલર જેટલા મૂડી રોકાણની જરૂર પડશે. પરંતુ દેશ પાસે આ આંકડાની નજીક જેટલું પણ ફંડ નથી. ભારતમાં શહેરીકરણને ટેકો આપવા માટે માથાદીઠ ૧૩૪ ડોલરના ખર્ચની જરૂર છે, જ્યારે ભારત માત્ર ૨૦ ડોલર જેટલો ખર્ચ કરે છે.
- જીવનની ગુણવત્તા: શહેરોની ૨૪ ટકા જેટલી વસતી સ્લમ્સમાં રહે છે. આથી, તેમનું જીવન ધોરણ ઘટી રહ્યું છે.
- પરિવહનના પડકારો: જાહેર પરિવહનનો ઓછો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તથા છેવાડા સુધીનું જોડાણ ઉપલબ્ધ નથી.
- સામાજિક પડકારો: ખેતીનું વધતું જતું સ્ત્રીકરણ અને શહેરોમાં ઘટતી જતી સામાજિક મૂડી.

● પર્યાવરણીય અને આરોગ્યના પડકારો:

- a) અર્બન હીટ અઈલેન્ડ અસરના કારણે, શહેરી જીવન કઠીન બની રહ્યું છે.
- b) અપૂરતી સ્વચ્છતાના કારણે વિવિધ રોગચાળાઓ જેવાં કે, સ્વાઈન ફ્લૂ, ડેન્ગુ, કોરોના વગેરે ઝડપથી પ્રસરી રહ્યાં છે.
- c) જીવનશૈલી સાથે સંબંધિત રોગો શહેરી વિસ્તારોમાં વધી રહ્યાં છે.

● અન્ય પડકારો:

- વધતું જતું પ્રદૂષણ અને કચરાનું નિયમન.
- શહેરી પૂરના વધતા જતા બનાવો.
- કેટલાંક શહેરોમાં ખૂબ ઝડપથી વધતી ગુનાખોરી.

પગલાંઓ:

- યોજનાની ગુણવત્તા સુધારવા સ્પર્ધાનો સહારો લેવો તથા નવીન ફંડીંગ સ્ત્રોતો જેવાં કે, લેન્ડ મોનેટાઈઝેશન, જાહેર-ખાનગી ભાગીદારી વગેરેનો ઉપયોગ કરવો.
- સ્માર્ટ શહેરની સાથે સાથે સ્માર્ટ ગામડું બનવવા પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું. જેથી, બિનજરૂરી સ્થાંતરણ ઘટાડી શકાય. તે સ્થિર નીતિ નિર્માણમાં પણ ઉપયોગી નીવડશે.
- સમજદારીપૂર્વકની પરિવહન સેવા દ્વારા છેવાડા સુધીનું જોડાણ શક્ય બનનાવવું.
- શહેરી ગરીબીને દૂર કરવાની યોજનાઓની ઝડપમાં વધારો કરવો.
- પોષાય તેવા ઘર અને તાલીમ દ્વારા શહેરી સ્વસ્થનો પ્રશ્ન ઉકેલવો.
- ટીઅર-૨ અને ટીઅર-૩ના શહેરોના વિકાસ પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું.
- વાયુ ગુણવત્તા માપવા માટે પર્યાવરણીય સેન્સર વિવિધ વિસ્તારોમાં મુકવા.

⇒ સરકારી યોજનાઓ જેવી કે, અમૃત, સ્કીલ ઇન્ડિયા, રૂર્બન મિશન, પોષાય તેવા ઘર વગેરે શહેરીકરણમાં પ્રશ્નોના સમાધાન માટેની યોગ્ય યોજનાઓ છે.

પ્રાજસ્વ।

૪

વિકાસકીય અને પર્યાવરણીય મુદ્દાઓ, ટ્કાઉ વિકાસ, વૈશ્વિકરણ - પ્રક્રિયા, સામાજિક અને આર્થિક અસરો, સ્માર્ટસીટી અને ઉપાયો. કુદરતી પ્રકોપો - ભૂકંપ, ભૂખલન, ચક્રવાત, વાદળનું ફાટવું (બ્રસ્ટથવું), સુનામી, દૂષ્કાળ, પૂર, આબોહવાકીય બદલાવ, કાર્બન ઉત્સર્જન, પ્રદૂષણ પ્રકોપ વ્યવસ્થાપન

પ્ર. ૨. ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશમાં ભૂમિ ઘોવાણ એક મોટી સમસ્યા છે. ભારતમાં ભૂમિ ઘોવાણના કારણોને જણાવી ભૂમિ ઘોવાણ અટકાવવાના ક્ષ્યાં ઉપાયો કરી શકાય તે જણાવો.

જવાબ : જમીનનું ઘોવાણ એટલે વનસ્પતિ કે છોડની વૃદ્ધિ માટે જરૂરી જમીનના ઉપરના સ્તરમાં ઘટાડો થવો. તાજેતરના વન વિસ્તાર અહેવાલ મુજબ જમીન ઘોવાણથી ભારતની ભૂમિનું દર વર્ષે મોટા પાયે નુકસાન થાય છે.

જમીન ઘોવાણ માટે જવાબદાર પ્રાકૃતિક પરિબળો :

- વનસ્પતિનું આવરણ ઓછું હોય તો જોવાનું વધુ પ્રમાણમાં થાય છે.
- ખૂબ વરસાદ પડતા જમીનના ઉપરના સ્તર નામ માટીના કણોને તોડીને પોતાની સાથે આવી વહાવી જાય છે.
- ઢાળ ધરાવતી જમીન પાણી પવન દ્વારા થતા ઘોવાણ પ્રત્યે સંવેદનશીલ છે.
- શુષ્ક અને અર્ધ શુષ્ક વિસ્તારોની ખુલ્લી જમીનમાં ભેજ ઓછો હોવાથી માટીના સૂક્ષ્મ કણો સરળતાથી પવન સાથે ખેંચાઈને પરિવહન પામે છે.
- ભૂતકાળમાં જે જમીનનું ઘસારો વધુ થયું હોય તેવી જમીનના ઘોવાણની સંભાવના વધારે રહે છે.

જમીન ઘોવાણ માટે જવાબદાર માનવીય પરિબળો :

- વધતું જતું શહેરીકરણ અને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ માટે ખેતીની જમીનનો બેફામ ઉપયોગ.
- પશુઓ દ્વારા અતિચરણ
- ઈટની ભઠ્ઠીઓને કારણે જમીનની ઉપરની સપાટી ઘસારો પામે છે
- અનિયંત્રિત રેત ખનનથી જમીન છીછરી બની જાય છે.
- જંગલોનો નાશ પામતા વનસ્પતિ આવરણમાં ઘટાડો થાય છે.
- અયોગ્ય ખેત પદ્ધતિ જેમ કે સતત એક જ પ્રકારનો પાક લેવાથી જમીનમાં ચોક્કસ પ્રકારના પોષક તત્વો નાશ પામે છે વધુ પડતી સિંચાઈ અને ઝૂમ ખેતી.

જમીન ઘોવાણની અસરો :

- જમીનની જળ ક્ષમતા ભૂમિગત જળ સ્ત્રોતો નીચો થઈ શકે છે.
- જેનાથી જમીનના ઉપરના સ્તરની ફળદ્રુપતા નાશ પામે છે.
- ખેતી માટે ઉપયોગમાં લેવાથી જમીનના ઘોવાણને કારણે પાક ઉત્પાદન ક્ષમતામાં ઘટાડો થતાં ખાદ્ય સુરક્ષા સામે સંકટ ઊભું થાય છે.
- ખેતી માટેની જમીનના ઘોવાણને કારણે તે જંતુનાશક ભારે ધાતુઓ અને ખાતરો અને પોતાની સાથે તાણી જાય છે તેના કારણે જળ સંસાધનો પ્રદૂષિત થાય છે.
- જેના કારણે દરિયાઈ વન્ય જીવસૃષ્ટિને ભારે નુકસાન પહોંચે છે.

- પવનનો માટીમાંથી ઘૂળનાં કણોને હવામાં ફેલાવતાં હવાનું પ્રદૂષણ થાય છે.
- તીવ્ર ઢોળાવ ઉપર વનસ્પતિનું આવરણ ઓછું હોય અને જમીન નબળી હોય તો ભૂસ્ખલન પણ થઈ શકે છે.
- સતત જમીન હોવાથી તે ઉજ્જવળ અને રણ પ્રદેશમાં પરિવર્તિત થવા માટેનું જોખમ રહેલું હોય છે.

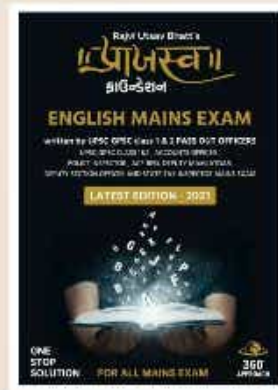
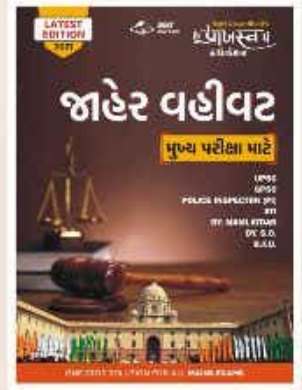
જમીન ઘોવાણને નિવારવા માટેની રીત :

- ટેકનોલોજીના પ્રયોગથી ચોક્કસ વિસ્તારની ઓળખ કરીને પ્રદેશ પ્રત્યે વધુ ધ્યાન આપી શકાય જેમાં GIS અને GPS જેવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી શકાય.
- ઢાળ પર ખાડા બનાવવામાં આવે છે પાણી ખાડા માંથી પસાર થતાં તેનો વેગ ઘટે ઘસારણ ઓછું થાય.
- પ્રતિરોધક દિવાલ બનાવી પાણીના તીવ્ર પ્રવાહને ઘટાડી શકાય છે.
- ઉપરાંત નદીકાંઠે પણ દિવાલ બનાવી શકાય છે.
- ખેતરમાં એકસાથે એકથી વધુ પાક વાવવા જેમનો પાકવાનો સમય ગાળો અલગ અલગ હોય જેથી ખેતરમાં સતત પાક થતો રહે જમીન ખુલ્લીના રહે.
- બહુ ઉદ્દેશ્ય ડેમ બનાવતા પાણીનો પ્રવાહ ઘટાડી શકાય છે.
- કિનારાથી સમુદ્ર તરફની સીધી રેખા બનાવવી જેથી પવનોની અસર ઘટાડી શકાય છે.
- ખુલ્લી કે પડતર જમીન પર અને નદીકાંઠે વૃક્ષારોપણ કરવાથી જમીનનું ઘસારણ અટકાવીને જળધારા ક્ષમતા વધારે છે.

⇒ જમીન ઘોવાણ માટે આવશ્યક માળખાકીય સુધારા કરવા જરૂરી છે જેથી જમીનની ફળદ્રુપતા જાળવી શકાય અને ટકાઉ કૃષિ તરફ આગળ વધી ખેડૂતોને જમીન ઘોવાણથી થતા આર્થિક નુકસાનથી બચાવી શકાય અને ખાદ્ય સુરક્ષા પણ જાળવાઈ રહે.

પ્રાજસ્વ ॥

UPSC (મુખ્ય પરીક્ષા), GPSC (મુખ્ય પરીક્ષા)
એકાઉન્ટ ઓફિસર (મુખ્ય પરીક્ષા)
PI (પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ક્લાસ -2)
DY. MAMLATDAR (ડેપ્યુટી મામલતદાર)
DYSO(ડેપ્યુટી સેક્સન ઓફિસર)
RFO (રેંજ ફોરેસ્ટ ઓફિસર) વગેરે
સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓની MAINS EXAM માટે
અત્યંત ઉપયોગી પુસ્તકો

Rajvi Utsav Bhatt's
પ્રાજ્ઞસ્વા
ફાઉન્ડેશન

UPSC GPSC RFO PI PSI STI DY. SO DEPUTY MAMLATDAR

89 80 50 26 45 | 77 77 98 14 07 / PraajasvFoundation

Gandhinagar: Atria B-Block, 2nd Floor, Sargasan Cross Road.
Ahmedabad: 2nd Floor, Haritage Square, Atlanta Tower, Panchvati Road, Gulbai Tekra